

Բ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՍՈՐԻՔԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

(Կեմբրիջի համալսարանի ուսուցչապետ Փ. Կ. Բեօրկիտտի*)

Դասախօսութիւն Գ.

ՀԻՆ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Աֆրանաս.—Նրա հաւաստի հասկացողութիւնը.—Աֆրանաս եւ
 քրիստոսեան վարդապետութիւնը.—Նրա վարդապետութիւնը Ս. Հոգու
 մասին.—Քրիստոսի մասին վարդապետութիւնը.—Եփրեմ ասորի.—
 Carmina Nisibena.—Ս. Եփրեմի բանասեղծութիւնը.—Նրա sermo
 de Domino nostro.—Ռաբբուլա.—Անկումն:

Անգլիական եկեղեցում մի իմաստուն սովորութիւն է եղել՝
 եկեղեցական տարու մեծ տօներին կարգալ կատիններէն հաւատոյ
 դաւանութիւնը, որ մեզ յայտնի է Աթանասեան հաւատոյ հանգա-
 նակ անունով: Այս պատուական դօկումենտը այժմ գործադրում
 է Ս. Այն ապացուցանում է, և ոչ ջերմ զգացում արտայայտում:
 Բայց Աթանասի հաւատոյ հանգանակը շատ լաւ ներկայացնում
 է Գ. և Ե. դարերի մեծ վէճերի էութիւնը, և ես այսօր իմ ճառի
 համար նրանից օգտուեցի որպէս մի տեսակ ընադրից: Ինչպէս
 բոլորը էլ գիտէք Աթանասի հաւատոյ հանգանակը մեզ սովորեց-
 նում է ասել. «Նման այն բանին, ինչպէս որ, որպէս քրիստոնէա-
 կան ճշմարտութիւն, պարտաւոր ենք դաւանել իւրաքանչիւր անձն
 ինքն ըստ ինքեան Աստուած և Տէր, այսպէս և ընդհանրական
 կրօնքը արգելում է մեզ ասել երեք Աստուած և երեք Տէր¹⁾»:

*) Христианское чтение 1914 г. Июль Августъ. кр. 1005—
 1026. Сагарда.

1) Իսկականում այս արտայայտում է այսպէս. Quia sicut singil-
 latim unomquam-que personam et Deum et Dominum confiteri Christiana
 veritate compellimur ita tres Deos aut Dominos dicere catholica reli-
 gione prohibemur.

Ընդհանրական կրօնք վարդապետութեան կենդանի և ան-
ընդհատ աւանդութիւնն է, որը սրբերը մի անգամ հաղորդել են
յայտնութեան միջոցով. քրիստոնեական եւմարտութիւնը հաւատա-
րիմներէ՝ դէպի իրանց Տէրը, երկիւղածութեան աստիճանաբար
զարգացումն է, որ կատարել են քրիստոնեայ մտածողները, մեկ-
նելով յոյն փիլիսոփայութեան լուսով: Այստեղ, վերջապէս, ծանօ-
թանում ենք այն ամենի հետ, ինչ որ քրիստոնէի համար ան-
հրաժեշտ սուրբ չի երևում: Լ. Էրջ և Էալան հարց է զարթնում,
թէ մեր կրօնի արտայայտութեան մէջ որքան դեր է կատարում
ոչ թէ Աստուածային յայտնութիւնը, այլ ցանկութիւնը նրան
համաձայնեցնել փիլիսոփայական մտքերի հետ, որոնք այն ժամա-
նակ տիրապետում էին երբ քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը
որոշակի դառնալու վրայ է: Այսօր փորձում եմ լոյս սփռել մեծ
աստուածաբանական վէճերի վերայ, հետազօտելով, թէ ինչ էր մտա-
ծում քրիստոնէական կրօնի մի քանի հիմնական մասերի վերաբե-
րութեամբ ասորերէն խօսող եկեղեցագէտը (Churchmen), որ յոյն
և լատին մտածողութիւնների միջոցորտից դուրս էր ապրում:

Մենք չպէտք է վեր առնենք Ադդայի վարդապետութեան
միջի քարոզութիւնները, որպէս արտայայտութիւն ասորի աս-
տուածաբանութեան, որովհետեւ տեսանք, որ այս երկը մի քանի
յետնադոյն տարրեր է բովանդակում, և շատ կարելի է, այդ տա-
րականոն գրքի կազմողը, որ դրել է Դ. դարի ամենավերջին,
Ադդայի բերանը այնպիսի խօսքեր է դրել, որ մինչև այդ ժամա-
նակ չէին գործադրուել, այլ յերիւրուել են բանականների տաք
ժամանակին: Փաստ է, որ ներհուն գիտնական Տիկսերոն արբատը,
որ մեծ ուշադրութեամբ հետազօտել է Ադդայի վարդապետութեան
մէջ աստուածաբանական բացատրութիւնները, այն եզրակացու-
թեան է եկել, որ նրանց բանաձևերը յետ Նիկիական են թէ մտքի
և թէ ժամանակի կողմից: Այդ պատճառով էլ չենք կարող Ադ-
դայի վարդապետութիւնը առնել որպէս նպատակակէտ. բայց ու-
նենք մի ուրիշ կարևոր երկ, որ ընդհանրապէս յայտնի է Աֆրա-
հատի ճառեր: Այս վաստակը զարմանալի կերպով օժտուած է թէ
իւր բովանդակութեան և թէ նրա հեղինակի կողմից, որ ծառայի
մեզ որպէս ներածութիւն Ասորի հին եկեղեցու աստուածաբա-
նութեան համար:

Աֆրահատը յայտնի է ընդհանրապէս «Պարսկական իմաս-
տուն» անունով և ապրում էր Դ. դարի առաջին կէսին: Նրա 22
ճառերից կազմուել են 337 թուին, մնացած 12-ը 344-ին, իսկ
լրացուցիչ ճառը խաղողի որթի մասին՝ 345 թուին. նա կրօնաւոր
և եպիսկոպոս էր: Մի աւելի յետնադոյն աւանդութիւն ասում է,
որ նա Մուսուլի մօտ Ս. Մատթէոսի վանքի վանահայր էր: Յայտ-

նի է, որ Աֆրահատը 344 թուի ժողովի անդամների թուումն էր, և թէ նրան ընտրեցին, որ ժողովի անունից կազմէ ընդհանրական թուղթը, ուղղուած Սելևկիայի և Կտիսիֆոնի թեմերի միտրոպոլիտներին: Յետոյ նա այս թուղթը հրատարակեց որպէս իւր ճառերի 14-ը:

Աֆրահատի մեծ երկի ծրագիրը դարձանալի կերպով յարմարեցրած է, որ ներկայացնի ասորի աստուածաբանութեան ընդհանուր պատկերը: Աֆրահատի այն «Ճառերի» մասին ենք խօսում, որոնք յայտնի են այդ անունով և պատահական զրոյցների բնոյթ չեն կրում: Ընդհակառակն, քրիստոնէական հաւատի այս լրիւ և ուղղակի արտայայտութիւնը, կազմուած է մի երկրորդի հարցերին պատասխանների ձևով: 22 ճառերը համապատասխանում են սեմիտական այբբենի 22 տառերին, և իւրաքանչիւր ճառը սկսւում է այբբենի համապատասխան տառով. առաջին ճառը ալաֆ-ով, երկրորդը՝ բէթ-ով ևն: Այս հասարակ քմահաճոյք չէ, այլ լուրջ մի ձև, ճառերի իսկական կարգը պահպանելու համար: Անհնարին է տեղափոխել կամ աղաւաղել դասաւորութիւնն. իսկոյն այն աչքի կընկնի: Ըստ այսմ, կարծես բաւական չհամարելով այս այբբենական կարգը, 22-րդ ճառի վերջում նորից թուում է բոլոր շարքը ուղիղ կարգով:

Ամենից առաջ պէտք է ի նկատի առնել Աֆրահատի պաշտօնական գիրքն ու անբիծ վարքը, եթէ կամենում ենք դնահատել այն բանի նշանակութիւնը, որի մասին նա խօսել է: Ասորիքի յետին գրողները Աֆրահատի մասին, շատ բան չեն կարող ասել քան ինչ որ գիտենք մենք նրա գրածներից. բայց բոլորը, թէ նկատորականները թէ միաբնակները հաւասար կերպով վկայում են այս՝ Դ. դարի հօր ուղղափառութիւնը:

Հաւատոյ մասին առաջին ճառից սկսենք ¹⁾: «Ի՞նչ յաւելուածոյ սրտի խօսի բերան», դաւանութեան վերաբերութեամբ էլ նոյնն է, ինչ որ գրուած է առաջին տեղում՝ և հիմնական է գրողի աչքում: Հաւատը, ըստ Աֆրահատի, նման է շինութեան, որ կազմուած է զանազան գոյների զանազան նիւթերից: Բայց մեր հաւատի հիմքը, անկեան քարը Յիսուս Քրիստոսն է, ինչպէս ասում են մարգարէները (Ձ 2):

¹⁾ Այս ճառը ամբողջովին թարգմանել է գոհտոր Gwynn-ը Nicene and Post-Nicene Fathers հատ. XIII, եր. 543—552: Այն թարգմանել է նաեւ գոհ. Budge իւր Ֆիլոքսեն հրատարակութեան մէջ. հատ. II, եր. CLXXV—CLXXXVIII: Այստեղ արած վերլուծութիւնը այսօրուայ դասախօսութեան համար նիւթերի մի քանի մասերի հետ միասին աւելուած են իմ սեզնական Early Christianity outside the Roman Empire.

Առաջին, մարդս առաջ հաւատում է, յետոյ սիրում, յետոյ յոյս ունենում, յետոյ արդարանում է ու կատարեալ դառնում և շինում տաճար, որի մէջ բնակում է Մեսիան, ինչպէս ասել երեմիան, «Տաճար Տեառն, տաճար Տեառն, դուք տաճար Տեառն էք, եթէ ուղղէք ձեր ճանապարհը և ձեր գործերը¹⁾, ինչպէս ասաց ինքն մեր Տէրը. «Դուք իմ մէջ էք և ես ձեր (Ն 3): Հաւատ ունեցող մարդը կարող է արժանաւոր բնակարան լինել Մեսիայի հոգու համար: Այնտեղ պէտք է լինեն պահք, ողորմութիւն, սէր, զթութիւն, հեղութիւն, կուսութիւն, ողջախոհութիւն, խոհականութիւն, հիւրասիրութիւն, խոնարհութիւն, համբերութիւն, համեստութիւն, բեկումն²⁾, ամբժութիւն: Հարուստը այս բոլոր դարդարանքներին կարօտ է (Ն 4): Քրիստոսը հաւատի և՛ հիմնադիրն է և՛ հաւատի տան բնակիչը: Երեմիան ասում է, որ մարդիկ Աստուծոյ տաճարն են, իսկ առաքեալները ասում էին, Քրիստոսի Հոգին բնակում է ձեր մէջ: Այդ միեւնոյնն է, որովհետեւ Տէրն առաց, ես և իմ Հայրը մի ենք (Ն 5): Մարդարէները Մեսիային անուանել են (Ն Ն 6—9) վէմ կամ ժայռ և լոյս (Ն Ն 10—11): Նա է միակ հիմն, որ կարող է դիմանալ կրակին (Ն Ն 12—13): Հաւատը մեզ երկինք է բարձրացրում, փրկում է ջրհեղեղից, ազատում է գերիներին հանգցնում է կրակը, կերակրում է քաղցածին, գերեզմանից յարուցանում է, փակում է առիւծների բերանները, խոնարհեցնում է ամբարտաւանին, բարձրացնում է խոնարհներին (Ն 18):

Աֆրահատը չի բաւականանում միայն անորոշ ընդհանրացումով: Հաւատը ջատագովելուց յետոյ նա նրա սահմանն էլ է ճշգում:

«Որովհետեւ, ասում է նա, այն է հաւատը (Ն 19).

Երբ մարդ հաւատում է Աստծուն, ամենի Տիրոջը,

Որը ստեղծել է երկինք ու երկիրը, ծովերը և ինչ որ նրանց մէջ կայ,

Որը ստեղծել է Ադամին իւր պատկերով,

Որը տուեց Մովսէսին օրէնքներ,

Որը Իւր Հոգին ուղարկեց առաքեալներին,

Որը ուղարկեց աշխարհ Իւր Մեսիային:

Եւ եթէ մարդս հաւատում է մեռեալների յարութեանը

Եւ հաւատում է Մկրտութեան Խորհրդին,

Այդ՝ դէպի Աստուծոյ եկեղեցին հաւատն է:

Եւ եթէ մարդս կըզգուշանայ ժամերն ու շաբաթներն, ամիսներն ու տարուայ ժամանակները սրահելուց

¹⁾ Երեմ. VI, 43.

²⁾ Վանական կեանքի էական բանածեւ:

կախարդութիւնից, զուշակութիւնից, աստղաբաշխութիւնից,
հմայութիւնից,

Շնութիւնից, զեղխութիւնից և

Ունայն աղանդներից, չարի զէնք լինելուց ու

Մարդահաճոյ խօսքերից

Աստծուն հայհոյելուց և պոռնկութիւնից.

Եւ եթէ մարդս սուտ չի վկայի և երկերեսանի չի լինի՝

Այդ հաւատի գործ կը լինի, որ կը հանգստացնի

հաստատուն ժայռի վերայ, որ է Մեսիան,

Նրա վերայ է բարձրանում ամեն շինուածք։

Աֆրահատի հաւատի գաւառութիւն այսպէս է. նրա համար քրիստոնէութիւնը Ս. Հոգու յայտնութիւն էր, Ս. Հոգու, որ բնակում է մարդու մէջ և մաքառում է վատ վարքի զէմ, և ոչ թէ միայն փիլիսոփայական ձեռնարկութիւն՝ Աստուծոյ բնութեան մասին։ Եւ դարից տարածուիլ սկսած յոյն և լատին քրիստոնէութեան յատկութիւնից տարբեր էր այն։

Դրանից մօտ 150 տարի յետոյ, ինչպէս գրել է Աֆրահատը Հերապոլիսի եպիսկոպոս Փիլոքսէնը, որ Ասորի գիտուն աստուածաբան էր, գրել է իւր ճառերը քրիստոնէական կեանքի և յատկութեան մասին։ Նա նոյնպէս սկսել է քրիստոնէական հաւատից և յոյս է ունեցել լաւ ճշդել այն Ահա թէ ինչ է ասում նա¹⁾։ «Աստուծոյ մասին այս բոլորը հաւատի միջոցով դու լսեցիր, թէ նա նախ քան զյաւիտեանս է և անվախճան, և թէ նա Ինքն Իւր մէջ գոյութիւն ունի, թէ նա ուրիշից չէ ստեղծուել, և թէ նա մի անձն չէ, այլ գոյութիւն ունեցող էութիւն է, որին հաւատում և անձն չէ, այլ գոյութիւն ունեցող էութիւն է, որին հաւատում և զաւանում են թէ նա երեք անձն է։ Եւ, բացի սրանից, անձերի վերաբերութեամբ հաւատի խօսքը ուսուցանում է քեզ ասել, թէ նա, որ ծնաւ, չանջատուեց, և թէ նա՝ որ ծնաւ՝ չանջատուեց, այլ Հայրը համագոյակից է Իւր որդուն ըստ բնութեան և նախ քան զյաւիտեանս՝ Ս. Հոգու հետ, որ նրանց հետ բնութեանակից է։ Եւ այսպէս շարունակում է, որովհետեւ, որքան որ կարգացել եմ, այնուհետեւ քննում է քերովրէների բնութիւնը և թէ ինչ պէտք է մտածել նրանց հոգևոր վիճակի մասին։ Փիլոքսէնի գրուածքում հաւատը դադարում է դառնալ կինդանի ամբողջ անձնաւորութիւն, այն դառնում է դիւի և ոչ սրտի գործ, աւելի աստուածաբանական ձևի առարկայ, քան բարոյական պարտք։

Ինչպէս ասորիների նոյնպէս և մեզ համար յոյների փիլիսոփայութիւնը մտքի անյարիր ձև է, և հաւատը, որ արտայայտում

¹⁾ Budgés Philoxenus I, 32 (Անգլ. Պարզմ. II, 29)։

էր օտար կամ անպէտք փիլիսոփայութեամբ, պէտք է որ արհեստական դառնար:

Զպէտք է կարծել, որ Աֆրահատը չէր ընդունում Երրորդութիւն: Մենք նրանից իմանում ենք, որ ասորական եկեղեցին միւս քրիստոնեայ աշխարհների պէս մկրտում էր Հօր, Որդւոյ և Ս. Հոգու անունով, և նրա վկայութիւնը հաստատուում է Ադդայի վարդապետութեամբ և ասորական այլ հին դոկումենտներով: «Մարդու գլուխը, ասում է Աֆրահատը, (XXIII 63=Wright 500), Մեսիան է: Ո՛վ դու, երբ քո գլխով երգում ես և այն էլ սուտ, եթէ դու քո գլուխն ես համարում երեք մեծ և փառաւոր անունները, Հօր, Որդու և Ս. Հոգու, եթէ ընդունել ես կեանքի կնիքը, միով բանիւ, եթէ քո վերայ մկրտութիւն կատարուել է, մի երգուիր քո գլխով: Կամ նորից (XXII 60=Wright 496): Ով կարող է ասել երկնքից վերև ինչ կայ, երկրի տակ ինչ է ընկած. ոչ ոք չի կարող ասել: Երկնային հաստատութիւնը ի՞նչի վերայ է ձգուած, կամ երկինքը ի՞նչից է կախուած: Երկիրը ի՞նչի վերայ է յենուած, կամ խորութիւնը ի՞նչի վերայ է հաստատուած: Մենք առաջ կնք եկել Ադամից և մեր զգայարաններով սակաւ բանք են հասկանում: Մենք միայն գիտենք, որ Աստուած մէկ է և մէկ նրա Մեսիան՝ և Հոգին՝ մէկ, և մէկ է հաւատար և մէկ է մկրտութիւնը: Էլ պէտք չէ շատ խօսել. եթէ աւելի խօսենք՝ կը սխալուենք: Եթէ քննենք՝ անճար կը փնանք»: Էլ կարիք չունեմ յիշեցնելու ձեզ, թէ «քննութիւնը» (investigation) որի մասին խօսում է Աֆրահատը, շահագործութիւն և փորձնական նմանութիւն չէ ճիշդ փաստերի, այլ համբերատար և համեստ յարադրութիւն:

Ես պէտք է ցոյց տամ ձեզ Աֆրահատի վարդապետութեան մէջ մի նշանաւոր գիծ Ս. Հոգու մասին: Եթէ հաւատոյ հանգանակի մէջ խօսում ենք Տիրոջ մասին՝ որ կենդանատու է, ուրեմն պէտք է գիտենանք Ս. Հոգու սեռը: Մենք պէտք է ընտրութիւն անենք Տիրոջ և Տիրուհու մէջ: Յունական πνεῦμα, ի հարկէ հասարակ սեռի է: Բայց սեմիտական լիզուում հասարակ սեռ չկայ, և Rûh մի բառ է, որ նշանակում է հոգմ և շունչ՝ իգական սեռի է: Այս պատճառով էլ ասորի հնագոյն գրականութեան մէջ, որքան որ յունական աստուածաբանութեան ազդեցութիւնը զգալի էր դառնում, այնքան էլ Ս. Հոգու մասին խօսւում էր իգական սեռով: Յովհաննու XIV 26 ասորի հին թարգմանութեան մէջ, յիշաւի, կարդում ենք. Ս. Հոգի, մխիթարչուհին, կը սովորեցնի ձեզ ամեն բան ¹⁾:

¹⁾ Պեշիտտայի մէջ իգականի տեղ արական է դրուած, այլ տեղ՝ որ իգական սեռի թողնելը համարուել է ոչ ուղղափառական (— Ղուկ. XII 42): Սակայն Պեշիտտայի մէջ իսկ շատ տեղ պահուած է իգական սեռի, օր. Ղուկ. IV, 4. Յովհ. VII, 39:

Ըստ այսմ, համաձայն աւելի հին կիրարկութեան Աֆրահատը փառաբանութեան մէջ (XXIII 63=Wright 498) գրում է «Փառք և պատիւ Հօր և Նրա Որդուն և Նրա կենդանատու Սուրբ Հոգուն», ուր «կենդանատու» և «սուրբ» իգական սեռի են գրուած հնագոյն ձեռագրերում: Բայց պարսկաստանցի իմաստունն աւելի հեռուն է գնում, Աֆրահատի համար այդ միայն քերականական ճշդութեան հարց չէ: «Հրէաների դէմ կուսութեան մասին» խորհրդածութեան մէջ (XVIII 10=Wright 354) ասում է նա. «Լսել ենք օրէնքներից, թողնի մարդը իւր հօրն ու մօրը և միանայ իւր կնոջը և լինեն նրանք մի մարմին. իսկապէս այդ մեծ և գեղեցիկ մարգարէութիւն է: Ի՞նչպիսի հօրն ու մօրն է թողնում մարդ երբ կին է առնում: Ահա դրա միտքը. երբ մարդ գեռ չէ ամուսնացել, նա սիրում ու յարգում է Աստծուն, որ իւր Հայրն է, և Ս. Հոգուն, որ իւր Մայրն է, և նա էլ այլ սէր չունի: Բայց երբ կին է առնում, թողնում է Հօրն ու Մօրը, նրանց, որոնց մասին խօսեցի, և նրա խորհուրդները այս աշխարհի հետ են, նրա խելքը, սիրտը նրա միտքը կտրւում են Աստծուց. և նա սիրում ու աստուածացնում է աշխարհը, որովհետեւ մարդը սիրում է իւր երիտասարդութեան կինը և նրա սէրը դէպի կինը տարբեր է դէպի Հայրն ու Մայրը սիրուց»:

Նորից կը դառնանք Ս. Հոգու մասին այս հայեացքին, երբ խօսելու լինենք Թովմայի գործերի մասին¹⁾:

Պարտաւոր եմ այստեղ յիշեցնել ձեզ, որ դրա համար կայ շատ հին քրիստոնէական հեղինակաւորութիւն: Առ Հրէայա հին Աւետարանի մէջ, ինչպէս նրանից քաղում են Որոգինէսն ու ս. Հերոնիմոսը. մեր Տէրը Ինքն է Ս. Հոգուն անուանում իւր Մայր. (Որոգինէս Թովհ. Բ. 12 մասին), որ կամենում է ցոյց տալ, թէ բոլորը, ինչպէս և Ս. Հոգին, Բանի միջոցով, չի հերքում այս արտայայտութիւնը որպէս «պարականոն» այլ բացատրում է: Նա ապացուցանում է, որ Ս. Հոգին կատարում է Հօր կամքը, ուստի և պէտք է նրան իսկապէս նկարագրել որպէս Քրիստոսի Մայր համաձայն Մատթէոսի XI, 50: Գուցէ անխուսափելի լինէր, թէ Ս. Հոգուն՝ որպէս երկնքի թագուհու մասին միտքը հարկ եղաւ ջնջել քրիստոնէական աստուածաբանութիւնից, բայց այդ վարդապետութիւնը դատաւարտելուց առաջ, որը վերգովում է ժողովրդական զգացմունքը շնորհիւ բանականութեան սխալ գործադրութեան դէպի աստուածային էութիւնները, յիշենք, որ այդ

1) Համեմատել նոյնպէս Փիլոքսենի ճառը (եր. 17 անդիական Քարգմանութիւն), որը, հաւանօրէն, արժադանքն է կամ Ափշահատի կամ ողու օրհներգութեան:

շրջանի աստուածաբանութիւնը, երբ նա իսպառ անհետացաւ, քրիստոնէական բառարանից դուրս ձգեց ΘΕΟΤΟΧΟΣ բառը:

Դառնանք Աֆրահատին: Նրա վարդապետութիւնը Քրիստոսի անձի մասին, ըստ արտայայտութեան նման չէ այն բանաձևին, որ սովորական դարձաւ յետին ժամանակներում: Այսպէս ևս, Աֆրահատի Ս. Հոգու մասին վարդապետութեան պէս այն ևս նոր բան չէ, այլ միայն քրիստոնէական միամիտ հաւատալիքներից մէկի խեղերանքը: Ըստ որում ժէ. ճառը, որի վերնագիրն է «Յաղագս Մեսիայի, թէ է նա Որդի Աստուծոյ», է Յովհաննու Աւետարանի¹⁾ նշանաւոր խօսքերից մէկի արձագանքը: Այս ճառը շատերի պէս, որ գրել է Աֆրահատը, ուղղուած է հրէաների դէմ, որոնք ապում էին թէ քրիստոնեաները երկրպագութիւն են անում մարդուն, որին Աստուծոյ խօսքին հակառակ, կոչում են Աստուծոյ Որդի. ես եմ Աստուած և չկայ ուրիշ Աստուած բացի Ինձնից (Ք 1): Աֆրահատը նպատակ է դնում պաշտպանել քրիստոնէական հաւատալիքը, եթէ հարկ լինէր մինչև անգամ զիջանելով հրէաներին և այն, թէ Յիսուս, որին քրիստոնեաները Աստուած են անուանում՝ միայն մարդ էր: «Թէև, շարունակում է նա, մենք պնդում ենք, որ մեր Տէր Յիսուսը Աստուած է, Աստուծոյ Որդի, Թագաւոր, Թագաւորի Որդի, Լոյս ի Լուսոյ, Որդի²⁾ և Որհնդական, Առաջնորդ և Ճանապարհ, և Փրկիչ, և Հովիւ, և Դուռն, և Դանձ, և Ճրագ և շատ անուններով ենք կոչում նրան, բայց այժմ ցոյց կը տանք, որ նա Աստուծոյ Որդի է և Աստուած, ծնուած Աստծուց» (Ք 2): Որովհետև աստուածային անուն էր տրուում արդարների, օրինակ Մովսէսին, որը աստուած էր ոչ միայն Փարաւոնի, այլ և Ահարոնի համար³⁾ (Ք 3). և թէև հրէաներն ասում են, թէ Աստուած Որդի չունի, սակայն նա Իսրայէլին⁴⁾ անուանեց Իւր անդրանիկ և Սողոմոնին՝ Իւր որդի⁵⁾: Դաւիթն էլ նրանց համար ասում է. «Ես ասացի, դուք աստուածներ և Ամենաբարձրելոյ որդիքն էք».⁶⁾ Աստուած տալիս է ամենաբարձր կոչումն Նրան, ում կամենում է:

Նա ամբարիշտ Նաբուգոդոնոսորին թագաւորների թագաւոր կոչեց: Որովհետև մարդը ստեղծուել է Աստծուց Նրա իսկական

1) Յովհ. ժ. 33—36: Քարոզը Թարգմանել է ղովտոր Gwynn-ը հր. 387—392.

2) Sic.: հմտ. եսայի Թ. 6. նոյնպէս Ք 9.

3) Եւթ 2. 4. է. 4:

4) Եւթ Դ. 22, 23:

5) Բ. Թագ. է. 44. հմտ. Երբ. Ա. 3.

6) Սաղմ. 2Բ. (2Ա) 6:

պատկերի համեմատ, որ լինի տաճար, ուր բնակուէր Նա, և դրա համար էլ տուել է նրան այնպիսի պատիւներ, որոնք զլացուած են արեգակին, լուսնին և երկնային զինուորութիւններին¹⁾ (Ն Ն 5 և 6): Ստեղծուածներից ամենից առաջ Աստուած մարդուն յղացաւ իւր մտքում²⁾, թէ և նա քանի որ աշխարհը նրա համար պատրաստուած չէր, աշխարհ չբերուեց (Ն 7): Ինչո՞ւ չպէտք է մենք երկրպագենք Յիսուսին, որի միջոցով ճանաչեցինք Աստծուն, Յիսուսին, որ դատարկ սնահաւատութիւնից ազատեց, վերստին շնորհեց մեր խոհականութիւնը, սովորեցրեց մեզ սիրել միայն Աստծուն, որ մեր Հայրն է, և երրորդութիւնը, և ծառայել նրան: Մի՞թէ աւելի լաւ չէ այդպէս անել, քան երկրպագել այս աշխարհի թագաւորներին ու կայսրներին, որոնք ոչ միայն իրանք են ամբարիշտ, այլ և ուրիշներին էլ դէպի ամբարշտութիւնն են տանում (Ն 8): Մեր Մեսիայի, և մինչև անգամ խաչելութեան մանրամասնութիւնների մասին խօսել են մարգարէները (Ն Ն 9, 10): Ուստի և պէտք է երկրպագենք Նրա Հօր մեծութեան առաջ, որ սովորեցրեց մեզ Նրան պաշտել, Մովսէսի նման Նրան էլ Աստուած ենք կոչում: Անդրանիկ և Որդի՝ Իսրայէլի նման, Յիսուս՝ Նաւիայի որդի Յեսուի նման, Քահանայ՝ Ահարոնի նման, Թագաւոր՝ Դաւիթի նման, Մեծ Մարգարէ՝ բոլոր մարգարէների նման, Հովիւ՝ հովիւների նման, որոնք պահպանել են Իսրայէլին և կտաւարել: Եւ, աւելացնում է Աֆրահատը, Նա մեզ որդի անուանեց, մեզ Նրան եղբայրներ դարձնելով, ու մենք դարձանք Նրա բարեկամները (Ն Ն 11, 12):

Ուրիշ ոչ մի բան չէր կարող պատկերացնել Աֆրահատի ձեռն ու ոճը, ինչպէս այս լրիւ արտայայտութիւնը (Ժէ ճառ): Ամենից զարմանալին ու խրատականը Դ. դարում այսպիսի ոգեշունչ երկի հանդիպելն է: Այդ բոլորովին այն չէ, ինչ որ սովորաբար կարողում ենք՝ հայրերի գրուածքներում, բայց այն բոլորը ճիշդ կըրկնութիւններ են մեր Տէր Յիսուսի՝ հրէաներին տուած պատասխանի բառերի, ուստի և դժուար է նրանց ոչ ուղղափառական հայեացք կոչել: Պարսկաստանցի իմաստունը հռովմէական կայսերութեան սահմաններից դուրս էր ապրում, և դաստիարակուել էր այնպիսի բաղադրակրթութեամբ, որ շատ քիչ էր տոգորուած յուսակաւ քաղաքակրթութեամբ: Նա չէր զգում մասնի առ ամբողջ ուղիղ յարաբերութեան տրամաբանական ենթակայութիւնը և անհրաժեշտութիւնը, որի համար ամբողջ մարդկութիւնից առաջինը յոյներն էին մաքառում:

Խոստովանում եմ, Աֆրահատի ջանքը ստեղծելու ընդունելի

1) Երկրորդ Օրէնք Դ. 17:

2) Սաղմ. Դ. (28) 1, 2.

քրիստոսաբանութիւն իմ մէջ աւելի համակրութիւն են զարթեցնում քան «յոյների անյազ մութի» ինքնահաւան գերբնականութիւնը, օգտուում եմ Հուկերի արտայայտութեամբ: Նա կարծես գիտէր, որ մարդս չէր կարող կառուցանել տիեզերքի տրամաբանական ընդհանուր գծերը ներկայացնողը: Աֆրահատ քրիստոնէական հաւատի երկու գլխաւոր դրութիւնները այնպէս խիստ էր պահպանում ինչպէս Quicunque vult հեղինակ: Մի կողմից նա բոլորովին համակուած է «ընդհանրական կրօնի» միաստուածութեամբ, միւս կողմից նրա անձնանուիրութիւնն ու հաւատարմութիւնը Տիրոջ՝ համոզում էր նրան, որ ոչ մի անուն կամ պատիւ, որ ընծայում էին քրիստոնեաները, չէին կարող շատ բարձր լինել Յիսուս Քրիստոսի համար, որով նրանք միացել էին Աստուածային բնութեան հետ: Այս երկու դրութիւնների գործակցութեան վերայ է յենում քրիստոնէական բոլոր աստուածաբանութիւնը, բայց ոչ այն ձևով, ինչ ձևով յարմարեցրել էր յոյն-հռոմէական եկեղեցու գերբնական գիտութիւնը:

«Բարձրագոյն տեղը, որ կարող է երկինքը տալ նրան, նրա աջ կողմն է»:

Այս գոչը, այս աղաղակը արտայայտում է քրիստոնէական խղճի պահանջը, իսկ աստուածաբանները ու գերբնականութեան հետամուտները պէտք է պարզեն թէ ինչով է տարբերում երկինքը Ողիմպոսից կամ Նիրվանայից:

Աֆրահատի նշանակութիւնը քրիստոնէական բացի մէջ, որ դեռ, ինչպէս իրաւացի կերպով յիշեցնում է մեզ Luisy-ն, պահանջում է եկեղեցագէտից լուրջ խորհրդածութիւն, է այն, որ նա մեզ ցոյց է տալիս թէ կարելի էր պաշտպանել քրիստոնէական դիրքերը պայմանական խօսքերով, տարբեր նրանցից, որ եկեղեցին իւրացրել է իւր անհնազանդ որդի Տերտուղիանոսից և Որիգենէսից:

Այժմ դառնում ենք դէպի այն անձնաւորութիւն, որ ասորի եկեղեցու բոլոր որդիներից, իւր անունով աւելի յայտնի է արեւմըտեան աշխարհին, դա Եփրայիմն է, որ սովորաբար Եփրեմ ասորի է կոչւում, որ վախճանուեց Եղեսիայում 373 թ. Վաղինատին արիանոսական կայսրի իշխանութեան ժամանակ: Նրա ծննդավայրը Մծրինն էր, ուր նա ապրում էր մինչև Յովրանոսը յանձնեց 363 թ. պարսիկներին, Յուլիանոս Ուրացողի յաղթութիւնը ու մահից յետոյ: Եղեսիայում Եփրեմը ապրում էր որպէս ճգնաւոր կամ անապատական քաղաքից դուրս մի խցի մէջ, բայց նրա փառքը, որպիս մեկնիչի և հերետիկոսների դէմ մաքառողի իւր կենդանութեան իսկ ժամանակ մեծ էր: Պատմում են, որ նա այցելեց Բարսեղ Կեսարացուն Կապադովկիայում և նրանից սարկաւազ ձեռնադրուեց:

Ինչը ստեղծեց Եփրեմի համար այս անսովոր փառքը, զփուար է ասել: Նրա կենսադիրը նրան վերագրում է ժամերգութեանը կցուած մի (բովանդակութեամբ) շատ խեղճ վիճաբանական օրհներգ յօրինելու պատիւը: Այժմեան գիտնականների համար Եփրեմի նշանակութիւնը այն է, որ նա Դ. դարի ասորի գրող է. նրա վաստակները չափազանց ընդարձակ են և լաւ պահպանուած, կարող է տալ մեզ այն եկեղեցու կեանքի և նշանակութեան մի քանի գծերը, որին նա պատկանում էր: Բայց բաւական ձանձրալի գործ է, յարդի միջից ցորենի հատիկներն ընտրելը: Եփրեմ չափազանց ճոխաբան է: Նա անվերջ կրկնութիւններ է անում, և նիւթերի ամբողջ զանգուածից կարծես շատ սակաւ բան կարելի է ընտրել: Նրա ոճը այնքան այլաբանական է և այնքան անընա-կան, որ միտքը խորի և նուրբի տպաւորութիւն է գործում, բայց երբ բովանդակութիւնը ամփոփւում է, երևում է շատ սովորա-կան և հասարակ: Վեր առնենք, օրինակ Մծբինի օրհներգից ԺԳ.-ը որի վերնագիրն է, «Յաղագս Սրբոյն Յակովբայ և ընկերաց նո-րա»¹⁾: Պէտք է նկատել, որ սուրբ Յակովբը Մծբնայ եպիսկո-պոսն էր. նրան յաջորդեց Բաւը, իսկ Բաւին՝ Վալդեղը կամ Վո-լոգէղը, որը դեռ կենդանի էր, երբ երևան եկաւ պօէման:

Ա.

Երկու մեծ լուսաւորներն նման

Փառաւոր երեք քահանաները

Միմեանց էին առաջարկում

Գահը, իշխանութիւնը և հօտը:

Մեզ, որ երկուսի համար մեծ վիշտ ունէինք

Վերջինը կատարեալ մխիթարութիւն դարձաւ:

Փառք քեզ, որ նրանց ընտրեցիր:

Բ.

Նա, Որ ստեղծեց երկու մեծ լուսաւորներին

Իւր համար ընտրեց երեք մեծ լուսատուներ.

Նւ ուղարկեց նրանց երեք բռնուած խաւարներին,

Որոնք խորտակուեցին:

Երբ երկու լուսաւորները շիջան

Վերջինը բոլորովին ճառագայթալիւ էր:

Փառք քեզ ևն:

Գ.

Երեք հովիւներ էին նշանակուած,

Անմերձենալի պահպանելու

Երբորդութեան բանալիները:

Նրանք երեք դուռ բաց արին մեզ.

Ամէն մէկը իւր բանալիով

Իսկ ժամանակին բաց արեց իւր դուռը՝

Փառք քեզ . . .

Դ.

Առաջին բանալիով բաց եղաւ դուռը

Երկու զօրքերի զօրականներին,

Միջին բանալիով բաց եղաւ դուռը

Երկու հողմերի թագաւորին,

Երրորդ բանալիով բաց եղաւ դուռը

Երկու կողմերի զինապաններին:

(Կարծու՛մ է, որ այս տողերը կարդացողը կիմանայ, որ Յակովբի եպիսկոպոսութեան ժամանակ արևմտեան կողմից հռովմայեցիների և արևելքից՝ պարսիկների միջև սկսուեց պատերազմը, որ շարունակեց Բաւի եպիսկոպոսութեան ժամանակ, և հաշտութիւնը նրա յաջորդ Վոդզէսի ժամանակ եղաւ: Ես բաց եմ թողնում 12 տող, որ նման են այն տողերին որ մէջքերի և անցնում եմ № ԺԸ.-ին):

ԺԸ.

Ջրերի մօտ գտնուող Մծբին,

Յայտնի և ծածուկ ջրերի:

Նրա մէջ կան կենդանի աղբիւրներ,

Ազնիւ գետը նրանից դուրս է

Նրանից դուրս գետը նրան (Մծբինին) փնասեց

Բանալին նրա (գետի) մէջ պահպանեց նրան:

ԺԹ.

Նրա (Մծբինի) առաջին քահանան էր նա այգեպանը

Նրա (Մծբինի) ոստերը աճեցրեց նա մինչև երկին:

Նայեցէք, երբ մեռաւ և թաղուեց նրա մէջ,

Այն ժամանակ նա պտուղ տուեց:

Որովհետեւ երբ եկան ոստերը յօտողները,

Նրա (Մծբինի) մէջ եղած պտուղը փրկեց նրան (Մծբինին):

Ի.

Հասաւ ժամանակը ոստերը յօտելու,

Նա (ժամանակը) եկաւ և առաւ նրա (Մծբինի) այգեպանին՝

Որ նա (Մծբինը) չունենայ պահապան.

Նա (Մծբինը) շտապեց և իւր շրջահայեցութեամբ

Թագաբացից իւր գրկում այգեպանին,
Որ նա (այգեպանը) կարողանայ փրկել նրան (Մծբինին)։

ԻԱ.

Նմանեցէք, դուք խելօքներ,
Մծբինի դուստրներ, նմանեցէք Մծբինին,
Որը իւր մէջ Թագաբացի գին
Եւ այն (դին) դարձաւ նրա պարիսպը։
Ստեղծեցէք ձեր մէջ կենդանի դի,
Որ այն կարողանայ ձեր կեանքի համար պարիսպ լինել։

Վերջին տողերի միտքն այս է. Մծբինի եպիսկոպոս Ս. Յա-
կովբը, կենդանի ժամանակ պաշտպանում էր Մծբինին իւր աղօթ-
քով։ Երբ նա մեռաւ և քաղաքում Թաղուեց, նրա մասունքը նոյնպէս
գործում էին, և պարսիկներին հալածում։

Ես բերի սուրբ Եփրեմի բանաստեղծութեան այս նմուշը ոչ
թէ նրա համար, որ այդ աւելի գեղեցիկ կամ ներշնչեալ համա-
րեցի, այլ նրա համար, որ այն շատ բնորոշ է։ Ի հարկէ, ասորի
բնագիրում այն աւելի գեղեցիկ է, որովհետեւ ասորի բնագիրը ու-
տանաւոր է։ Բայց որքան կարող եմ դատել, նա (սուրբ Եփրեմը)
բառեր ընտրելիս՝ նրբաճաշակ և վարպետ չէ. գլխաւոր միտքը
որ է հանգուցեալ եպիսկոպոսի մասունքի ցոյց տուած հովանա-
ւորութիւնը, հրապոյր չունի։ Յիշեցէք, որ ամբողջ վիպերգը (պօէ-
մա) ձգձգած է մինչև 22 տուն, որից կարդացի ձեզ միայն 8 տուն։
Կրօնական գրականութեան կանոնով դատած, այդ գործը պէտք
է աննշան համարել։ Բայց դեռ միանգամ էլ պէտք է յիշենք, որ
հեղինակը վաստակիլ է մեծ և յարատեւ փառք։ Բանաստեղծու-
թեան այդ ձևը, հաւանօրէն, համապատասխանում էր այն ձևին,
որ Դ. դարում պահանջում էր եկեղեցին։ Եթէ այդ հասարակու-
թեան ճաշակի աւաղելի օրինակն է, ուրեմն մեզ մնում է գնահա-
տել, թէ այդ շրջանը քննելիս՝ որ աստիճան գտնւում ենք մտքի
ուրիշ շրջանի ազդեցութեան տակ։

Մի բանում պէտք է գնահատենք ս. Եփրեմին։ Նրա հեղու-
թիւնը բոլորովին անկեղծ էր։ Մենք տեսանք նրա հաւատը մա-
սունքների վերաբերութեամբ։ Նա իւր հետաքրքիր վաստակի մէջ,
որ յայտնի է որպէս նրա Կտակ կամ Կամք՝ նա երդուեցնում է
իւր աշակերտներին, որ իրան չթաղեն եկեղեցում բնի տակ կամ
հին նահատակների ու վկաների մէջ, որ թաղեն ընդհանուր գե-
րեզմանոցում օտարների մէջ, փաթաթած հին վերարկւով։

Այստեղ տեղը չէ ընդհանուր վերլուծութեան ենթարկել ս.
Եփրեմի վաստակները կամ վերստուգել ահագին նիւթերի իսկու-

Թիւնը, նիւթերի, որոնք զանազան ժամանակներում հրատարակուած են նրա անունով: Բայց մի կէտում հարկաւոր է զգուշութիւն: Ես արդէն նախընթաց դասախօսութեան մէջ յիշեցի, ինչ որ որոշուած է ու համարուած է ս. Եփրեմիւնը, դրա որոշ մասը նրանը չէ, իսկ իմ քիչ առաջ տուած նմուշից տեսաք, որ նրա իսկական ոճից չի կարելի դուրս բերել իսկական հաւաստիք ուր անհրաժեշտ լինէին նրա դաւանական գիրքը լուսաւորելու համար: Յամենայն դէպս, յենուելով այն մտքերին և բառերին, որ մէջ բերուեցին որպէս Ս. Եփրեմի բառեր կամ նրա ժամանակի ու երկրի դաւանական հաւատարիքի լուսաբանութիւն անհրաժեշտ է առանձնապէս պնդել, յիրաւի՞ դրանք վեր առնուած են իսկական երկերից և կասկածելի չեն: Օրինակի համար յիշեմ, որ հինգ քաղուածներից, որ առել է հանգուցեալ դոկտոր Moberly դոկտոր Pusey շատ լաւ յայտնի հաւաքածոյից՝ Ս. Եփրեմի՝ Հաղորդութեան մասին վարդապետութիւնը լուսաբանելու համար, ոչ մէկն էլ Ս. Եփրեմի շարադրութիւնների ճշգրտած իսկականներից չէ առնուած, և ես չեմ կարծում, որ գոնէ մէկը նրա գրչին պատկանէր¹⁾, թէև շատ նման մտքերը կարելի էր փոխ առնել Ս. Եփրեմի վաստակների իսկականներից:

Ուրեմն կենդրոնանանք Ս. Եփրեմի այն վաստակների վերայ, որ անկասկած են: Ձեր համար կարծեմ բաւական է նրա բանաստեղծութիւնը, անցնենք այժմ ընդարձակ գրուածքներին: Հետաքրքիր է, որ Ս. Եփրեմի ընդարձակ դրուածքները աւելի են կարդացուած քան նրա ոտանաւորները: Ընդարձակ գրուածքները կարդալիս մենք չենք յոգնում ձգձգուած նախադասութիւնների շարքերով, որոնցով նրա ժամանակակիցները, ըստ երևոյթին, սքանչանում էին այնպէս, ինչպէս գրական աշխարհը Յակովբ Ա.-ի ժամանակ հիանում էր Դոննայ և Քարլի (Donne and Quarles) վրայ:

Ս. Եփրեմի իսկական աստուածաբանութիւնը լաւ ուսումնասիրուած է այն երկով, որ կոչւում է Sermo de Dominon nostro, որ հրատարակել է Lamy²⁾: Այդ երկը մարդեղութեան մասին մի խորհրդածութիւն է: Յետնագոյն գրողները, ինչպէս Փիլոքսընը, նրանից քաղուածներ են անում որպէս աստուածաբանական ընդունուած հեղինակաւորութիւնից: Այն ասորիներին յայտնի եղաւ բառերովս.— «Գթութիւնը հպուեց աստուածուորացիների շրթունքին և նրանց փառաբանող տաւիղ զարձրեց: Ուստի և թող օրհնեն նրան բոլոր բերանները, որովհետեւ նա աստուածուորաց զրոյցնե-

¹⁾ Stu. Journal of Theol. Studies II հր. 344.

²⁾ Lamy I. 443—274. տես նոյնպէս նախաբանը 2-րդ հատորի ձառը Պարզմանել է A. E. Johnston Gwynn. հր. 303—330.

քից պահում է: Փառք քեզ, որ դուրս ես եկել մի բնակարանից և բնակուել ես մի ուրիշի մէջ, որ դաս և մեզ դարձնես բնակարան նրա համար, Որը ուղարկեց Քեզ: Միածինը հեռացաւ Աստուածային էութիւնից և բնակուեց Կոյսի մէջ, որ սովորական ծննդեամբ բոլորի եղբայրը դառնայ: Եւ այս Նա էր, որ ելաւ դժոխքից ու բնակուեց արքայութեան մէջ, որ գտնի ամենքին ճշող դժոխքից դուրս գալու ճանապարհը դէպի այն արքայութիւնը, որը վարձատրութիւն է ամենի համար. որովհետեւ մեր Տէրը մահկանացու մարդկանց տուեց իւր յարութիւնը որպէս առ հաւատչեայ, թէ նրանց կը փոխադրի մեռնողներին անխտիր ընդունող դժոխքից՝ դէպի արքայութիւն, որ ընդունում է նրանց, որոնք ընտրուած են, որ ուր դիմում են հաւասարապէս բոլոր մարդկային մարմինները, և նրանք կարողանային դնալ այնտեղ, ուր գործերը քննւում են: Եւ նորից շարունակում է, ասելով. «Նա, Միածինը, ծնուածը ըստ Իւր (Աստուածային) բնութեան, ծնուեց այլ (մարդկային) ծննդեամբ, բացի նրանից, որ բնական էր նրա համար, որ մենք էլ մեր հերթին իմանայինք, թէ մեր բնական ծննդից յետոյ, մեր համար հարկաւոր է այլ ծնունդ՝ բացի նրանից, ինչ որ բնական է մեր համար: Որովհետեւ Նա, որպէս հոգեւոր էութիւն, քանի դեռ չէր ծնուել մարմնով, չէր կարող մարմին դառնալ: «Ինքն մեր Տէրը», ասում է Եփրեմը, ծնուել էր Աստծուց, ըստ իւր յատուկ բնութեան: Նա ծնուեց մարդուց հակառակ Իւր բնութեան (հրաշալի կերպով), և Նա անսովոր կերպով ծնուեց մկրտութեամբ: Այդ այն է նշանակում, որ մենք կարող ենք ծնուել մարդուց ըստ մեր բնութեան և Աստծուց՝ հակառակ մեր յատուկ բնութեան և Ս. Հոգուց՝ անսովոր կերպով: «Փառք քեզ», ասում է Նա նորից, «Որ Քո խաչը մահի վերայ կամուրջ դարձրիր, որ նրա վրայով հոգիները կարողանան մահուան տանից կեանքի տունը անցնել»:

Այս հատուածից, կարծեմ, կարող էք երեւակայել Ս. Եփրեմի խորհրդածութեան մէջ եղած մտքերի գլխաւոր մասը: Ըստ Ս. Եփրեմի, մարմնատուրեան, Աստուծոյ՝ մարդ դառնալու նպատակը այն էր, որ քրիստոնեաները կարողանան ընդունել Աստուածայինը իրանց մարդկային բնութեան մէջ: Կարող ենք նկատել, որ, ըստ Եփրեմի, Քրիստոսի բնութեան մասին վարդապետութիւնը և խորհուրդների մասին վարդապետութիւնը անբաժան շաղկապուած են:

Յիսուս Քրիստոսը Ս. Հոգին ընդունեց մկրտութեան ժամանակ, որ մենք էլ կարողանանք ծնուել Ս. Հոգուց: Նա «կենսատու էլէքսիրն (դեղահատ) է որին կլկեց¹⁾ մահը՝ բայց չկարողացաւ մարսել, այլ խօսքով, Նա φάρμακον τῆς ἀθανάτου, որի մասին խօսում է Իգնատիոսը (ad Eph. XX), նրանով բացուել են դժոխքի

դռները և ազատուել են Հին Կտակարանի նահապետները: Բայց եփրեմը այս նախադասութիւնը գործ է ածում փոխաբերաբար «Մեր տէրը», ասում է նա, «ուսողների ու խմողների հետ նիստ ու կաց էր անում ոչ թէ հաճոյքի համար, ինչպէս կարծում էին Փարիսեցիները, այլ նրա համար, որ մահկանացուների կերակուրի հետ կարողանայ խառնել Իւր վարդապետութիւնը որպէս կեանքի դեղ»:

Իսկապէս շատ դժուար է Ս. Եփրեմի վաստակներից պարզ գաղափարներ դուրս բերել: Նա մի նշանաբանից միւսն է անցնում, և այն կէտերը որ նա յատուկ կարեւոր է համարում, երբեմն վիճելի են, երբեմն անհեթեթ, բայց միշտ էլ երեւակայական: «Մեր Տէրը», ասում է նա¹⁾ «թքեց իւր մատներին և կոխեց խլի աւանջները և Իւր թքով կաւ շինեց ու քսեց կոյրի աչքերին, որ մենք կարողանանք իմանալ թէ Նրա մարմնի խմորմամբ կատարելագործում է ամեն բան, և ինչ որ մեր մարմնի մէջ պակաս է լրացւում է: Անարդար կը լինէր մեր Տիրոջ մարմնից մի բան կտրել, որ լրացնէիք ուրիշ մարմինների թերութիւնները:

Բայց այն բանով, որը կարող էր առանց իւր համար կորուստ պատճառելու վեր առնուել, նա լրացրեց անկատարի թերութիւնը, որ մահկանացուները ուտեն ճաշակեն այն, ինչ որ Նրա մարմնից կարելի է ուտել: Ըստ այսմ, նա լրացրեց այն, ինչ որ պակաս էր, և կենդանացրեց մեռածին, որ մենք կարողանայինք գիտենալ թէ, մարմնից, որի մէջ բնակում է ճշմարիտ լրութիւնը, լրանայ այն՝ ինչ որ պակասում է անկատարին, և որ այդ իսկ մարմնից, որի մէջ բնակում է իսկական կենսատու ոյժը, կեանք տրուի մահկանացու մարդուն»: Ուրեմն Ս. Եփրեմի՝ Հաղորդութեան մասին վարդապետութիւնը այն է, որ պէտք է գնալ իսկապէս մերձենալ Տիրոջը և ճաշակել Նրան, որ շնորհում է քրիստոնեաներին ճշմարիտ կեանք ու առողջութիւն այնպէս, ինչպէս նիւթական մերձեցումն Նրա հետ տուեց լսողութիւն խլին և տեսողութիւն՝ կոյրին: Եփրեմի ոճի մթութիւնը հարկադրում է մտածել, թէ հեղինակը հոգեւոր սնունդի մասին է խօսում, բայց Հաղորդութեան հացի համեմատութիւնը նիւթական թուքի հետ մտածել է տալիս, թէ Եփրեմը գլխաւորապէս ի նկատի ունէր սրբագործուած նիւթերի պարզ ճաշակումն:

Ս. Եփրեմի քրիստոսաբանութեան միւս յատկութիւնը նրա հետաքրքիր վարդապետութիւնն է, որ կարող ենք անուանել Charismata, այսինքն, հոգեւոր արտօնութիւններ, որոնք որպէս թէ միայն Իսրայէլին էին շնորհուած, և ապա իրար հետեւից խլուած նրանց իսկապէս տիրող Քրիստոսի ձեռքով, Հինքրիստոնէական աստուածաբանները բոլորովին հաւատացած էին Քրէական նուիրապետութեան օրինական լինելուն: Հրէաների

Թագաւորը ճանաչուած էր Տիրոջ օծեալ, հրէայ քահանան—Աստուծոյ օրինական պաշտօնհայ, հրէայ մարգարէն Ս. Հոգու բանբեր: Մեր Տէր ի՞նչպէս տուեց իւր աշակերտներին քահանայութեան իշխանութիւն: Ո՞ւրիշ ստացաւ Նա երկնքի թագաւորութեան բանալիները ու տուեց Ս. Պետրոսին¹⁾: Հետաքրքիր է, որ Ս. Եփրեմը, դո՛նէ մի վայրկեան զարմանում է, թէ Քրիստոսի հաստատած կոչումները ի՞նչպէս ունեցան ոյժ: Նրա պատասխանը նոյնպէս՝ տարօրինակ է: Ս. Եփրեմը մեզ ասում է, քահանայութիւնը շնորհուեց մեր Տիրոջը տաճարում, երբ Սիմէօնը Նրան իւր գերկն առաւ, կամ աւելի ճիշդ, թէ մեր Տէրը քահանայութիւն ստացաւ Սիմէօնից, որը իրեն հաղորդուած շնորհը մերկացաւ և պատրաստ եղաւ արձակուել դէպ ի խաղաղութիւն: «Ըստ այսմ, շարունակում է նա, Որդու համար, պատրաստուած շնորհներից ամեն մէկը, Նա ժողովեց նրանց իսկական ծառից: Մկրտութիւնը առաւ Յորդանանից, թէև Յովհաննէսը այնուհետև շարունակեց մկրտել. քահանայութիւնը առաւ տաճարից, թէև Աննա քահանայապետը շարունակեց այնտեղ պաշտօնավարել, և մարգարէութեան շնորհը, որ բաշխուած էր արդարներին, ընդունեց Նա, թէև Կայիափան Նրա (Աննայի) օգնութեամբ պէտք է հիւսէր դեռ մեր Տիրոջ համար պսակ, և Նա ընդունեց թագաւորութիւնը Դաւթի տանից, թէև Հերովդէսն էր դարձել նրա (Դաւթի) փոխանորդը: Այդ Նա էր, մեր Տէրը, որ երկնքից երկիր էր իջել, և երբ բոլոր շնորհները, որ նա շնորհել էր նրանց հին ժամանակներում տեսան Նրան, մօտ թռան, մօտ եկան ամեն կողմից և ղեղուեցին Նրան՝ իրանց շնորհողի՝ վերայ, հաւաքուելով բոլոր կողմերից. գալու և արմատանալու իրանց իսկական ծնող ծառի վերայ... Բայց երբ մեր Տէրը ընդունեց Խաւայէլից քահանայութիւնը, նրանով սրբեց բոլոր ժողովուրդներին. երբ ընդունեց մարգարէութեան շնորհը, իւր խոստումները յայտնեց բոլոր ժողովուրդներին. երբ զրեց իւր պսակը, կապեց հզօր մարդուն, որ զերել է բոլորին և նրա աւարը բաժանեց: Այդ շնորհները անօգուտ էին անպտուղ թզենու համար, այն աստիճան անպտուղ, որ անօգուտ դարձրեց նոյն իսկ նրա նման շնորհները. զրա համար էլ առանց պտուղների կտրուեց, որ այդ շնորհները տարածուեն և այնուհետև տան շատ պտուղներ բոլոր ժողովուրդների մէջ»:

«Դրանից աւելի, ասում է Եփրեմը իւր եզրակացութեան մէջ, բոլոր բնակարաններից հեռացաւ Նա, Որը եկաւ որ մեր մարմինները իրան բնակարան դարձնի: Թող մեզնից ամեն մէկը բնակարան դառնայ, որովհետև, ասում է Նա, Ով ինձ սիրում է,

1) Այս հարցը յիշաւի գրել է Lamy I. 267:

են նրա մէջ կը մտնեմ և նրան Ինձ բնակարան կը դարձնեմ: Այդ Աստուածութիւնն է, Որին ճանաչելու համար, (թէ և բոլոր ստեղծութեանները չեն ճանաչում նրան), բաւական է հեզ և խոնարհ բանականութիւն»:

Այս անսովոր եզրակացութեան մէջ բարեպաշտութեան և հոգևոր կեանքի մասին ակնարկութիւնը, առիթ է տալիս դատել, որ Ս. Եփրեմի փիլիսոփայական և երեակայական առարկութիւնները թոյլ են: Փիլիսոփայութիւնը յիրաւի, թոյլ է, իսկ առարկութիւնները չափազանց երեակայական: Ափրահատը երբեմն ստիպում է մեզ ցանկանալ, որ եկեղեցին բաւականանար պահպանելով նախկին ժամանակների պարզ աստուածաբանութիւնը: Ս. Եփրեմը մեզ ցոյց է տալիս, որ եկեղեցու հաւատը պաշտօնապէս արտայայտելու համար պէտք է խիստ կարգ և ճշգրտութիւն: Առանց հաւատոյ հանգանակի Ս. Եփրեմի աստուածաբանութիւնը, կարող էր, կարծում եմ, ասորական եկեղեցին տրիտէյզմի մէջ ձգել: «Մարդը, ասում է նա, անօգնական չէ թողնուած. Հայրը զրահաւորում է նրան, Որդին վահանի տակ է բռնում նրան, Հոգին օգնում նրան կռուի մէջ»: Այդպիսի արտայայտութիւնները կարող են հերետիկոսական չլինել, բայց նրանից վտանգաւոր են, դրանք հոետորական են, իսկ հոետորութիւնը աստուածաբանութեան մէջ տանում է դէպի սնահաւատութիւն: Աստուծոյ էութիւնը որոշել, արտայայտուած մարդկային լիզուով, լաւագոյն դէպքում, մնում է անորոշ նախազգացում: Միակ դնահատելի վարդապետութիւնը Երրորդութեան, Քրիստոսի աստուածային և մարդկային բնութեան մասին այն է, որ օգնում է մեզ պակաս թերութեամբ ներկայացնել մեր յարաբերութիւնը մեզնից դուրս խորհրդաւոր Ոյժի միջև, Որ կառավարում է տշխարհը: Ոյժի, Որին Յիսուս Քրիստոսի միջոցով սովորել ենք կոչել Հայր: Սրա նման վարդապետութիւնները կամ յարգանքի են արժանի, կամ պէտք է վճռաբար մերժել. բայց, ով ընդունում է այդ վարդապետութիւնները նրանց հետ հանաք չպէտք է անի: Նրանք գրաւում են միտք, ուր տեղ պէտք է չունենան «գեղեցիկ երեակայութիւնները. իսկ Ս. Եփրեմը լի է այդպիսի երեակայութեամբ: Նրա վաստակների հոգմէական հրատարակութեան 6 հատորներից իւրաքանչիւրի սկզբում գետնադրուած է 18-դ դարի ռոմի հիւանալի փորագրութիւն, Սրբի պատկերով, որ նստած է սաղարթախիտ ծառի տակ, երկնքից իջած թևաւոր փոքրիկ ամուլների հետ, որոնք ձեռքների ունին ներշնչութեան գալարածոյ թուղթ: Սուրբը հեղութեամբ ընդունում է այդ գալարածոյները այն ժամանակ, երբ ետևում նրա աշակերտները զարմացած նայում են հրաշքին: Այդ բոլորը լաւ է, և ճիշտ չէ միայն այն պատճառով,

որ չի համապատասխանում իսկութեան: Նոյնը կարելի է ասել և Ս. Եփրեմի աստուածաբանութեան մասին: Այդ աստուածաբանութիւնը զուգընթաց չէ իսկութեանը, այն չի տալիս մեզ ոչ պատմական Քրիստոսին, ոչ Քրիստոնէութեան առաջին եկեղեցին, և ոչ էլ յետին ժամանակի պարզ ու որոշ վարդապետութիւնը: Միով բանիւ Ս. Եփրեմը պատկերացնում է այն անցողական շրջանը, երբ ապրում էր նա: Նրա վարդապետութեան մէջ հոգևոր արջութեան զգալի պակասութիւնը պարզօրէն բացատրւում է, թէ ինչու եկեղեցին, որ Ռաբբուլայի ժամանակ խիստ ուղղափառ էր դարձել, 100 տարի յետոյ հետզհետէ ընկաւ անուղղափառութեան և հերձուածի մէջ¹⁾:

Ռաբբուլայի հոգևոր շրջապատը, ի հարկէ, շատ տարբեր էր քան այն շրջապատը, ուր ապրում էր Ս. Եփրեմը: Երկուքն էլ խստակրօն էին, բայց այստեղ նմանութիւնը վերջանում է: Ռաբբուլայն պարզ և կանոնաւոր եկեղեցականութեան մարմնացումն էր: Զգիտեմ այլ կերպ կարելի է աւելի լաւ լուսաւորել Նրա դիրքը, քան քարոզը, որ, ասում են, տուել է Կոստանդնուպոլսում եկեղեցու մէջ, երբ Նեստորը դեռ պատրիարք էր²⁾: Ճերկու գլխաւոր պատուիրան կայ, իմ սիրելի եղբայրներ, ասում է նա, այն ինչ որ կրկնում են օրէնքն ու մարգարէները: Առաջին, որ դու պէտք է սիրես Աստծուն բոլոր սրտով: Ուստի ով սիրում է, չի քննում, այլ հնազանդում է, և չի փորձում, այլ հաւատում է: Աստուծուն միայն խօսքով չպէտք է սիրել, այլ և գործով, որովհետեւ (ասում է նա) ով սիրում է ինձ պահում է իմ պատուիրանը: Երկրորդն ասում է, որ դու պէտք է սիրես քո մերձաւորին՝ ինչպէս քեզ: Ով սիրում է, չի սպանի, չի գողանայ, չի շնայ, չի ստի, չի հարստահարի, որովհետեւ ինչ որ չի ցանկանում ոք, որ իրան անեն, չպէտք է ինքն էլ ուրիշին անի և կը վարուի մերձաւորի հետ այնպէս ինչպէս կամենում է, որ վարուեն իւր հետ, որովհետեւ նա սիրում է նրանց: Այս վարդապետութիւնները մեր հոգու համար փրկութիւն են, եղբայրներ. դրանք այն են, ինչ որ օգտակար են Մեսիայի բոլոր եկեղեցու շինութեան համար: Դրա համար էլ պարտաւոր ենք, նրանց վերայ աւելի ուշադրութիւն դարձնել մեր աշխատանքի մէջ բոլոր ժամանակներում. որովհետեւ միայն նրանք

1) Ֆ. Կ. Բեօրկիտտի հայեացքը Ս. Եփրեմի գրական գործունէութեան յատկութեան ու նշանակութեան մասին շատ միակողմանի է:

Ռուս քաղցմանիչ.

2) Overbeck, եր. 198, I. 24 ff. մէջ բերումն առնուած է Overbeck-ից եր. 244 f: Խոսկական քարոզը, հաւանօրէն, արտասանուած է ասորերէն (եր. 251, I. 12):

են լաւ գնահատում մեր իսկական առաքինութիւնը: Այս բոլորը արտայայտուած է բոլորովին Ափրահատի ոճով: «Բայց, շարունակում է Ռաբբուլան. որովհետեւ գիտեմ, որ ձեր ականջները և ձեր ուշադրութիւնը սպասում են լսել մեր խօսքն ու հաւատը, և դուք ցանկանում էք գիտենալ Մեսիայի միջոցով մեր արտայայտումն, մենք էլ ձեր սիրուց հարկադրուած ենք խօսել ձեզ հետ այն առարկաների մասին, որոնք պէտք է համարուած լինեն հաւատոյ դադանիք: Ձեր առաջարկած հարցը այսպէս է. «Մարիամ Կոյսը իսկապէս էր Աստուծոյ Մայր, թէ միայն անուանապէս է այդպէս յորջորջուել, պէտք է Նրան Աստուածամայր կոչել»: Այժմ մենք, ասում է Ռաբբուլան, քանի որ դրա վերայ ենք դրել մեր հաստատուն յոյսը, որովհետեւ այդ մեր կեանքն է, ու հաւատում ենք դրան՝—որովհետեւ դրանով ենք պարծենում, մենք առանց խաբելու բարձր ձայնով գոչում ենք, որ Մարիամը Աստուծոյ Մայրն է, և իրաւամբ Նրա անունը պէտք է այդպէս հռչակուի, որովհետեւ Նա եղաւ Բանին Աստուծոյ Մայր՝ Նրա կամքին համեմատ¹⁾, անգամ Մայր Նրան, Որ ըստ բնութեան՝ երկնքում մայր չունի: Աստուած ուղարկեց Իւր Որդուն և Նա ծնուեց կնոջից քարոզում է առաքեալը: Այժմ եթէ մէկը համարձակուի ասել, թէ Նա ծնաւ Բանն Աստուած, բնական ընթացքով, Նա ոչ միայն ճշմարիտը չի ասում, այլ և ուղիղ չի հաւատում: Որովհետեւ Աստուծոյ մայր ենք կոչում Սուրբ Կոյսին ոչ թէ այն պատճառով՝ որ Նա բնական ընթացքով ծնաւ Աստուածութիւնը, այլ այն պատճառով, որ Բանն-Աստուած ծնուեց Նրանից՝ երբ մարդ դարձաւ: Որովհետեւ, լսեցէք, ասուած է. «Ահա կոյս յղացի և ծնցի Որդի և կոչեսցեն զանուն Նորա Էմմանուէլ, որ թարգմանի, ընդ մեզ Աստուած: Բայց այդ չի նշանակում, թէ օրհնաբանեալ Կոյսից ստացաւ մեր Տէրը Իւր առաջին սկզբնաւորութիւնը, որովհետեւ սկզբում Նա Հօր հետ էր, ինչպէս վկայում է Յովհաննէսը, այլ նշանակում է թէ Նրանից (կոյսից) մարմնով, ըստ Իւր ողորմած կամքի, բնական ընթացքով յայտնուեց Մեսիա, Որ ինքն Աստուած է ի վերայ ամենայնի»:

Այս երկար քաղուածը ես ամբողջովին տուի, ոչ թէ այն պատճառով, որ ժամանակակից հայեցակէտով քննեմ այդ քաղուածի միջի աստուածաբանական հայեացքները, այլ որ համեմատեմ Նրա գրուածքի ոճը Ափրահատի և Եփրեմի գրուածքի հետ, որ առաջ կարդացի: Ինչ որ մենք լսեցինք Ափրահատից և Եփրեմից, այն արեւելեան աստուածաբանների՝ իրանց մտքերը արտայայտելու բնական ձևն է. իսկ ինչ որ լսեցինք Ռաբբուլայից՝ այն

1) Ընթան. leh. եւ ոչ lāh. Overbeck եր. 242, տող 16:

յունական փիլիսոփայութեան ձայնն է: Իւր մտքերը էութեան ուրնութեան և փիլիսոփայական այլ տուեալների մասին նա ապացուցանում է կանոնական երկերի ընագրից քաղելով փաստերը:

Որպէս զի ուղիղ դատաստան անենք այն միջոցների մասին, որոնցով օգտուել է Ռաբբուլան իւր մտքերը արտայայտելու համար, հարկաւոր է ոչ միայն փիլիսոփայական հմտութիւն, այլ նաև դէպի Ծ-րդ դարի վէճերի ընթացքը աւելի համակրութիւն, որ ես չունեմ: Կարծում եմ, զուցէ կասկածը այդ քարոզի ճշգրտեան մասին սակաւ է, որովհետեւ այն ճշգրտեամբ արտայայտում է Եդեսիայի մեծ եպիսկոպոսի ղեկավարութեան տակ եղող եկեղեցու դրութիւնը: Եթէ կարգանք ծննդեան համար յօրինած նրա օրհներգը, էլ չենք զարմանայ, որ նա վերջի վերջոյ հականստորականների կողմն է անցել: Բայց Ռաբբուլան կարող էր բոլորովին անկեղծ լինել, երբ Կոյսին մատուցող յարգանքի իսկական աստիճանը ճշդելու վէճերին մասնակցելուց հրաժարւում էր: Ռաբբուլայի համար Ս. Կոյսը իսկապէս Աստուածածին էր (Thotokos), նա լաւ համարեց այս մասին չվիճել, որովհետեւ Կոստանդնուպոլսի ժողովուրդը սովոր էր այդպիսի հարցերը խօսակցութեան նիւթ դարձնել ձիարշաւներում կամ թատրոններում որպէս վէճերի համար հետաքրքիր նիւթ: Ռաբբուլայի միտքը խիստ գործնական էր: Նա արհամարհում է թատրոնն ու ցիրկը և իւր հեղինակութեամբ արգելում էր վայրի կենդանիների զգուելի տեսարանը, ուր մարդկային արիւնը ներկում էր կրկէսը (Վարք. Overbecks 179): Նրա համար Կոստանդնուպոլսոյ մթնոլորտը շատ անախորժ էր, և անկասկած, այցելելով քաղաքը, աւելի էս զօրացաւ նրա հակակրութիւնը մայրաքաղաքի ժողովրդական կրօնքի վերաբերութեամբ:

Ռաբբուլան ամենից աւելի սիրում էր կարգ կանոնը: Ժողովրդի կարծիքի ոյժի ազդեցութեան տակ նա ընտրեց հականստորականների կողմը, բայց և հակառակ դէպքում նա հոգս էր անում կանոնաւորել իւր թեմի կեանքը: Գործնականում այդ նշանակում էր այն, ինչ որ կայ Եդեսիայում՝ նմանեցնել Անտիոքի և յունարէն խօսող մեծ կենդրոնների եկեղեցիներում եղածներին: Ինչքան ինքն կարող էր, Եդեսիան և նրա հետ միացած ասորի քրիստոնէութիւնը իւր Ս. Գրքով, պատարագով, վարդապետութեամբ և դադափարով էլ չէր տարբերւում կայսերութեան միւս եկեղեցիներից:

Բայց դրա համար էլ նրա եկեղեցին ծանր պատիժ կրեց: Նա դադարեց ունենալ անկախ կեանք և նշանակութիւն: Ծ-րդ դարից սկսած ասորիներէն խօսող քրիստոնէութիւնը դառնում է աննշան և երկրորդական: Յունական աստուածաբանութիւնը լաւ

չը հասկացուեց և ասորերէն լաւ չէր արտայայտուած: Եւ ասորիները, որքան եւ նկատել եմ, անկարող էին Կոստանդնուպօսլի ետեից գնալ: Քաղկեդօնի օրթոդոքսութեան տեսակէտով նրանք բոլորը հերետիկոս դարձան: Ռաբբուլայի մահից յետոյ 495 թ. դժուար գտնէիք ասորերէն խօսող քրիստոնեաների համայնք, որ Բիւզանդական եկեղեցու հետ միութիւն պահած լինէր: Պարսից իշխանութեան տակ ապրողները համարեա բոլորն էլ Նեստորական էին, Հռովմայ կայսերութեան տակ ապրողները՝ միաբնակ: Ռաբբուլայի կառուցած շէնքը նրա յաջորդների ձեռքով քանդուեց. և քրիստոնէական եկեղեցու արտաքին միութիւնը արեւելքում կտոր կտոր փուլ եկաւ, և էլ երբէք մի ամբողջութիւն չձուլուեց: Քարգ. ռուս. Յուսիկ Արքեպ.

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ *)

9.

Ազնիւ բարեկամ,

Շնորհաւորում եմ Ձեր նոր բնակարանը, մատուցանելով Ձեզ բարեկամական աղուհաց իբրեւ նշան իմ առ Ձեզ սիրոյ և յարգութեան, որով միշտ անփոփոխ մնամ, ամենայն բարեմաղթութեամբ,

24 Հոկտ. 71.

Ձեր Ս. Նազարեանց

Մոսկուա.

10.

Ազնիւ եղբայր Մելքոն,

Այսօր Քո սիրելիքը և ես նոցա հետ տօնում ենք Քո արքայական անուանակոչութեան տօնը. եւ իմ սիրտը այս ընդհանր խորքից շարժուած է: Ո՛հ, այն ցանկութիւնը, որ Քո բարեկամը միշտ անուցած է իւր սրտի մէջ, որ և այսօր կամի արտայայտել խօսքով, թող հասանի զէպ ի պսակ կատարման. այսուհետեւ պիտի վերանուիրուի իմ բերանից գոհութիւն և փառաբանութիւն առ Ամենաբարձրեալը:

Գարնան պէս ծլի ու կանաչի ուրախութեամբ քո կեանքը, ով իմ պատուամեծար Բարեկամ. մի պահապան հրեշտակ թևարկելով հովանաւորէ Քեզ. երբէք չնեղուի ցաւով Քո ազնիւ սիրտը. ո՛չ. պարզ ու պայծառ, որպէս այսօր, միշտ անթուղ պ մնայ Քո երկինքը:

*) Տես «Արարատ» 4946 թ. սեպտեմբ.—հոկտեմբ. եւ նախորդ համարները: